

BARTMIŃSKI, Jerzy: Úhel pohledu, perspektiva, jazykový obraz světa.

Martin Beneš

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

benes@ujc.cas.cz

BARTMIŃSKI, Jerzy (1990): Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 109–127.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2009): Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 76–88.

Teorie jazykového obrazu světa, která je důležitou součástí výzkumného programu etnolingvistiky, je rozšířena ve dvou odlišných variantách, které lze zjednodušeně označit jako varianty „subjektivní“ a „objektivní“. Tyto varianty lze následně usouvztažnit s pojmy *vidění světa* (anglicky *view of the world*) a *obraz světa* (německy *das sprachliche Weltbild*). *Vidění*, tj. jistý pohled na svět, je vždy viděním někoho, implikuje dívání se, a tím i vnímající subjekt. Na druhou stranu *obraz*, i když je také výsledkem vnímání světa určitou osobou, subjekt sám o sobě tak silně neimplikuje; těžiště je v jeho rámci přesunuto na objekt, tedy na to, co je zahrnuto přímo v samotném jazyku. To však neznamená, že bychom v případě konkrétních subjektů mohli hovořit jen o jejich vidění světa, můžeme naopak – sice poněkud zprostředkovaně – hovořit i o jejich obrazu světa, tj. např. o obrazu světa dětí, „prostých“ lidí, úředníků nebo Evropanů. Můžeme dokonce klasifikovat jazykové obrazy světa podle toho, kdo jsou jejich tvůrci a nositelé, jak to navrhuje V. I. Postovalovová.¹ Oba pojmy z titulu tohoto článku – úhel pohledu i perspektiva – se tedy vztahují jak k „vidění světa“, tak i k „obrazu světa“. Rekonstrukcí jazykového obrazu světa subjektů určitého kulturního společenství, které bývá označováno tradičním spojením „polský lid“, by měl být v Lublinu připravovaný *Słownik ludowych stereotypów językowych* [Slovník lidových jazykových stereotypů] (SLSJ, 1980). Podobně zamýšlejí rekonstruovat polský svět hodnot realizátoři projektu „Słownictwo aksjologiczne w języku polskim“ [Axiologická slovní zásoba v polštině].²

V této práci využívám „subjektivní“ variantu přístupu k jazyku, kterému se zde budeme věnovat. Zajímá mě úhel pohledu, který zaujímá virtuální uživatel jazyka, a perspektiva, které můžeme rekonstruovat na základě analýzy jazykového materiálu, a zároveň si všímám způsobu, jakým lze tyto dva pojmy využít k analýze vybraných skupin polské slovní zásoby.

1 Autorka upozorňuje především na rozdílné obrazy světa dětí a dospělých, normálních a psychopatických osob nebo civilizovaných a primitivních národů. Kromě kritéria subjektu (nositele) mohou být obrazy světa klasifikovány také na základě kritéria objektu (tj. toho, k čemu se obraz světa vztahuje: k náboženství, mytologii, filozofii, vědě; k celému světu nebo k jeho vybraným částem) i na základě kritéria samotného obrazu, techniky jeho tvoření (*Rol'* 1988, s. 32–35).

2 Oba projekty se realizují v rámci centrálního programu základních výzkumů „Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja“ [Polská národní kultura, její rozvojové tendence a její vnímání] (řízeného Vratislavskou univerzitou). Viz Bartmiński, 1988a; 1989b.

Jazykovým obrazem světa rozumím interpretaci skutečnosti obsaženou v jazyce, kterou lze zachytit v podobě skupiny soudů o světě. Mohou to být buď soudy obsažené v jazyce přímo, tj. v jeho gramatických kategoriích, slovní zásobě, v ustálených textech (např. v příslovích), nebo může jít o soudy jednotlivými výrazy nebo texty daného jazyka implikované.³

Ve výše uvedené formulaci je důraz položen na výraz „interpretace“. Nezřídka se totiž o jazykovém obrazu světa hovoří jen jako o odrazu skutečnosti (srov. EWojP, 1978, s. 143). Teze o odrazu objektivně existující skutečnosti v jazyce – zpochybněná již před poměrně dlouhou dobou např. v rámci sovětské sémiotiky (Ivanov – Toporov, 1965, s. 6–7) – je však neudržitelná nejen s ohledem na to, že v jazyce existují obecná a abstraktní pojmenování či názvy kulturních a společenských konstruktů (náboženských bytostí, literárních hnutí, názorů a lidského chování), ale také s ohledem na sémantické vlastnosti té části slovní zásoby, která pojmenovává předměty zcela konkrétní, přístupné na základě smyslového vnímání.

Slunce a měsíc, voda, vítr, země; ruka, oko, srdce a ledviny; koukol, chrpa nebo pes – to všechno nejsou pouhé nálepky, které denotují objektivně existující skutečnosti, ale výrazy, kterým je přiřazen určitý sémantický obsah (konotace⁴), opřený o svébytnou segmentaci a kategorizaci těchto konkrétních jevů, které vykonává člověk ve své mysli. Slova nereprezentují věci „fotograficky“, ale mentálně je „portrétní“. K definování takových slov je tedy třeba stejně měrou zohlednit jak jejich rysy percepční (*chrpa je modrá*), tak i rysy funkční (*chrpa je plevel*) a relační (*chrpa roste v obilí*). Tzn. ty rysy, které jsou spojeny s člověkem ustanovenými vztahy jedné skutečnosti ke skutečným jiným, nebo vztahem člověka k těmto skutečnostem a také s lidským hodnocením všech těchto skutečností. Charakteristice předmětů, která je zachycena v jazyce a která je někdy označována jako představa [wyobrazenie] (Putnam), projekce (Jackendoff), nebo kreace (Kwaśnica), nejlépe odpovídá právě termín interpretace. Zachovává totiž rovnováhu mezi epistemologickým objektivismem (svět reálně existuje a je poznatelný) a epistemologickým subjektivismem (člověk vnímá svět svébytným způsobem), kterou postulovala R. Grzegorzyczková (1990), a zároveň zdůrazňuje aktivní charakter lidského poznávání a vztahování se ke světu prostřednictvím jazyka.

Úhlem pohledu budu rozumět subjektivně-kulturní činitel, který rozhoduje o tom, jak o daném předmětu mluvíme, tj. mj. o způsobu jeho kategorizace, o výběru onomaziologického základu při tvorbě jeho názvu a o výběru charakteristických rysů, které jsou předmětu přisuzovány v konkrétních výpovědích a následně pak zachyceny v jeho významu. Určitý úhel pohledu, který je vlastní konkrétnímu mluvčímu subjektu, funguje tedy jako soubor

3 Je to přístup v zásadě shodný s tím, který stál u základů studie, již jsem napsal společně s R. Tokarským (Bartmiński – Tokarski, 1986, s. 72). V této práci šlo především o zdůraznění potřeby chápat význam slova širěji, než bylo do té doby obvyklé, konkrétně šlo mj. o to, aby byl zohledněn implikovaný obraz světa a aby bylo ukázáno, že teprve plný („širší“) sémantický popis umožňuje interpretovat např. koherenční a kohezivní mechanismy textu, které jsou obvykle spojeny s významovou strukturou slov. Tuto myšlenku rozvíjím v článku o roli kolekce [kolekcja] v tematické struktuře textu (Bartmiński, 1989a).

4 Termínu „konotace“ užívám v souladu s millovskou tradicí v širším významu, jako synonymum k „intenzi“ (v opozici k „denotaci“ a „extenzi“). Vycházím tedy z toho, že složky konotace určitého slova mohou mít buď status diferenciálně-systémový, nebo pozitivně-konvenční (náleží do společenské normy, do tzv. stereotypového obsahu), anebo konečně čistě příležitostný, uzuální. Trojí status konotačních složek odpovídá trojčlenné koncepci jazyka (systém – norma – užití) L. Hjelmsleva a E. Coşeria. Jiné stanovisko, založené na dvoučlenné koncepci jazyka (systém – užití), reprezentují mj. R. Tokarski a J. Puzyninová (viz články ve sborníku *Konotacja* [Konotace], Lublin, 1988).

direktiv, které tvarují obsah i významovou strukturu slov i celých výpovědí a které slouží jako základ pro identifikaci řečových žánrů a jazykových stylů.

O tom, jak je tento činitel důležitý pro vnímání světa různých uživatelů jazyka, svědčí např. tento text lidové básničky Kazimiery Sekułowé s názvem *Selský úhel pohledu*:

Romantici, snilkové s hlavami v oblacích,
vám hned na vsi zraky vzplanou,
lány šumí mořskou vlnou,
stříbro se třpytí v potocích.
Teplé jaro straší v hlavách,
trápí nepokojem,
hrá zelení smaragdovou,
vábí vůni jasmínovou...
A mně smrdí hnojem!
Léto kvete vám pomněnkou,
voní medem polí,
lán pšenice blýská zlatem.
A mně smrdí žňovým potem,
až mě z toho kosti bolí.
Nepíšu básně ani učené knihy,
kdepak snít o velkých dálkách,
když čekají lány obilí
na práci mých rukou.
Když vám podzim rozkveté barvami
k nebi,
větry zlaté listy nesou,
babí léto stříbrí rosou –
tak já myslím na chleba.
Aby nechyběly v žádném domě na vsi
ani ve městě
chleba, mléko, zelenina,
aby mohli v klidu snít si
o venkově básníci.

[Romantycy, marzyciele z głowami w obłokach,
wam się na wsi zorze pała,
zboża szumią morską falą,
srebro drży w potokach.
Ciepła wiosna mąci w głowach,
nęka niepokojem,
gra zielenią szmaragdową,
kusi wonią jaśminową...
A mnie pachnie gnojem!
Lato kwitnie wam bławatkami,
pachnie miodem pól,
łan pszenicy błyszczą złotem.
A mnie pachnie żniwnym potem,
łamię w kościach ból.
Ja nie piszę poematów i uczonych ksiąg,
gdzieś mi marzyć o przestworach,
gdyż czekają łany zboża
na trud moich rąk.
Kiedy jesień wam purpurą zakwitnie
na niebie,
złote liście wiatry niosą,
babie lato srebrzy rosą –
ja myślę o chlebie.
By nie zabrakło w żadnym domu na wsi
ani w mieście
chleba, mleka, ani jarzyn,
by spokojnie mogli marzyć
o wiosce poeci.]

(Kazimiera Sekułowa, 1987, s. 186; překlad MB)

Perspektivou rozumím soubor vlastností sémantické struktury slov, které jsou úzce spjaty s úhlem pohledu a které jsou – přinejmenším do určité míry – tímto úhlem pohledu determinovány. Identifikuje-li adresát sdělení tyto vlastnosti, dokáže rozpoznat i uplatněný úhel pohledu.

Obou termínů užívám zásadně ve shodě s jejich slovníkovými významovými definicemi. Podle *Slovníku jazyka polského* [*Słownik języka polskiego*] redigovaného W. Doroszewským (SJPDor) znamená *úhel pohledu* „pozici, ze které někdo nahlíží na danou záležitost nebo

skutečnost“ (citát: *Z [úhlu] pohledu přírodovědy nazýváme pralesem takový les přirozeného původu, v němž se biologická společenství vyvíjejí bez zásahu člověka*); perspektiva (z lat. *Perspectiva*, tj. „optika“) pak znamená „výhled otevírající se na něco z daného místa“ (*Před námi se otevřela perspektiva louky porostlé žlutými květy*). „Výhled“ je závislý na „pozici“, „pozici“ lze rozpoznat z charakteru „výhledu“.

Úhel pohledu i perspektiva jsou „metajazykové“ v tom smyslu, že fungují „nad“ gramatikou i „nad“ souborem lexikálně-sémantických jazykových prostředků, tj. na takové úrovni, která řídí a determinuje uspořádání nižších jazykových rovin. Lze říci, že úhel pohledu a perspektiva patří (vedle typu racionality, ontologických základů, světového názoru, hodnotového systému) mezi nejzávažnější činitele, které rozhodují o rozruznění jazykových výpovědí na typy, žánry a styly (Bartmiński, 1981a; 1989c).

Podívejme se např. na polské pojmenování oční *zorničky* (panenky) a pokusme se odpovědět na otázky, jaký způsob vidění předmětu a jaká interpretační perspektiva se v daném pojmenování uplatňují.

Základní současné spisovné [ogólnopolskie] pojmenování *zorničky*, tj. *źrenica*, které je motivováno slovesy *spojrzeć*, *spozierać*⁵ [č. uzřít, zřít (nazírat); obojí z psl. zyrěti; MB], vyjadřuje rys pojmenovávaného předmětu, který spočívá v tom, že jde o nástroj sloužící k vidění. Přitom je však zachovávána pro jazyk typická dvojnásobnost, která je dána spojením dvou významů: nástroje („to, čím se hledí“, tj. *spoziera*; „to, co nám slouží k vidění“, tj. *do spozierania*) a subjektu („to, co se dívá“, tj. *spoziera*). Tato dvojnásobnost „nástroj/subjekt“ je odstraněna v nářečních pojmenováních „*zorničky*“, jako jsou *patrzydło*, *patrzydełko* (tato pojmenování jsou vlastně tzv. vnitrojazykovými kalky, vznikla totiž uplatněním stejného slovtvorného modelu „něco, čím se něco dělá“ na jiný morfologický materiál, tj. na kořen „*patrz-*“), a to díky užití sufixu *-idło*, který je určen k tvorbě pojmenování nástrojů. Obě zmíněná pojmenování, spisovné i nářeční, však *zorničku* pojmenovávají ze stejného, funkčního úhlu pohledu.

Staropolské pojmenování *zorničky*, tj. *zienica*, však bylo motivováno jinak. Bylo utvořeno od sloves *ziac*, *zięwać* [č. knižní zet – být doširoka rozevřen, obojí z psl. zijati/zbjati; MB]. V tomto pojmenování tak byl důraz položen na anatomický rys definovaného předmětu, který je úzce spojen s jeho vzhledem, totiž na to, že daný předmět je „v něčem otvorem“. Název byl tedy v tomto případě motivován nikoli z funkčního, ale z anatomického, percepčního úhlu pohledu.

Ještě jiný úhel pohledu stál u základu takových nářečních pojmenování *zorničky*, jako jsou *panienka*, *lalka* [panenka] (v Kašubech je jejich protějškem *pupka*, z něm. *die Puppe*, tj. „panenka“), nebo *człowieczek* [človíček]. Tato pojmenování zachycují charakteristický rys *zorničky*, který lze postřehnout pouze při rozhovoru s druhým člověkem, když mu v jeho průběhu hledíme do očí (přímý oční kontakt v průběhu rozhovoru je nutnou podmínkou vhodného komunikačního chování, které je nejen v lidové kultuře považováno za závazné). Tímto charakteristickým rysem je odraz naší vlastní postavy v *zorničce* toho, s kým mluvíme – tedy přítomnost *człowieczka* [človíčka], *panienki*, *lalki* [panenky] v *zorničce* našeho komunikačního partnera. Žena, jíž se při rozhovoru v očích neobjevuje *człowieczek* [človíček], ale *koziolatek* [kozlík], je podle lidové pověry čarodějnice. Posledně jmenovaná skupina

5 Toto konstatování nevyklučuje ani fakt, že dnešní tvar *źrenica* je z diachronního hlediska výsledkem příklonu staropolského pojmenování *zienica* ke slovesům *spozierać*, *spojrzeć* [tj. zřít, uzřít].

pojmenování je tedy založená na vidění předmětu ve společensko-komunikačním kontextu, má tedy kulturní základ.

Tyto tři typy úhlu pohledu zachycené v různých jazykových pojmenováních zorničky se liší stupněm subjektivity. Ta je nulová v případě percepčního pojmenování, které je zřejmě historicky nejstarší, a naopak zřetelně přítomná v obou zbývajících případech (přičemž ve třetím případě máme co do činění se subjektem uchopeným v jeho společenské interakci).

Zkoumání úhlu pohledu je velmi důležité tehdy, týká-li se celých řad nebo skupin jazykových výrazů, např. názvů osob, kulturních výtvorů, kulturně determinovaných představ, rostlin nebo zvířat.

Podívejme se proto na několik vybraných příkladů.

Sebeidentifikace různých slovanských etnických společenství se uskutečňovala na základě vazby k rodině (*Srb*, tj. „rodák“), k člověku (*Chorvat*, tj. „skutečný člověk“) nebo schopnosti dorozumět se (*Slovan* od *slova*, v opozici k *Němci*); jejím základem tedy bylo vnitrosociálně chápané pojetí etnické „přináležitosti“ kontrastující s „cizostí“ (Popowska-Taborska, 1990).

Lidové názvy základních folklorních žánrů, jako jsou *pohádka* [bajka], *piesň* [pieśń], *hádanka* [zagadka], *vyprávění* [opowiadanie] (od *bajac* – „gadač, plešć“ [tj. povídat, vykládat, žvanit], *piac* – „śpiewać, modlić się“ [tj. pět, zpívat], *gadać* – „zgadywać“ [tj. hádat, uhadovat, snažit se uhádnout], *opowiadać* – „głosić, zwiastować“ [ohlašovat, hlásat]) byly utvořeny na základě odpovídajících ilokučních sloves, a nazývají tedy jednotlivé typy výpovědí podle příslušných komunikačních intencí (Bartmiński, 1989c). Velká skupina genologických pojmenování (*podróźniak* [pieśń na cestu, zpívaná po cestě], *kołysanka* [ukolébavka], *pieśń dożynkowa* [dožínková pieśń], *pieśń weselna* [svatební pieśń]) se vztahuje k okolnostem, při nichž dochází k jejich produkci, tj. *po drodze* [při/na cestě], *przy kołysaniu* [při kolébání], *w czasie dożynek* [v době dožínek], *wesela* [svatby] atd. (Adamowski – Żuraw, 1979).

Ve skupině názvů polských lidových duchů a démonů, které žijí v lidových pověrách, je na první pohled patrná vysoká frekvence pojmenování motivovaných vnějšími příznaky, jež jsou projekcí lidského chování a lidských reakcí při kontaktu s neznámou tajemnou silou a zároveň též projekcí lidské organizace časoprostoru. Nejobecnější pojmenování – *duch* – pochází od názvu proudění vzduchu, tj. od dýchání. Jednotlivé názvy démonů jsou tvořeny na základě domněnek o jejich typickém chování (*odmieniec* [démon v podobě malého ošklivého dítěte s tlustým břichem, který chce stále jíst a který se do rodiny dostává záměnou za vlastní dítě; MB], *latawiec* [létající zlý duch; MB]), které je často člověkem pocíťováno jako nepříjemné (*duśiolek* [zlý duch, který zabíjí/ublíží škrcením/dušením; MB], *gniotek* [zlý duch, který zabíjí/ublíží hnětením/mačkáním/drcením; MB], *zmora* [přízrak, upír], *topielec* [zlý duch, který lidi topí; MB], *strach* [podle Vasmerova ESRJ: strnulost, necitlivost]) a od předpokládaných následků těchto činností (*sporysz* [dobrý duch rozmnožující úrodu; MB, od *spory*, mnohý, *sporzyc plon*, rozmnožovat úrodu], *kaduk* [od názvu „druhu nemoci“] atd.); od míst, kde „nečistá síla“ přebývá (např. *boruta*, *borowy* [čert/děbel přebývající v borovém lese; MB], *rokita* [čert/děbel přebývající v bažinách, na blatech; MB], *planetnik* [zlý duch žijící v povětrí, vládnoucí mrakům a mající vliv na počasí; MB], *wodnik* [vodník], *pasiecznik* [zlý duch vyskytující se na pasekách a mýtinách; MB], *domowy* [domácí zlý duch; MB]); od denní doby, kdy může být démon spatřen (*nocnica* [noční zlý duch; MB], *południca* [polednice]). S tímto charakteristickým nepřímým způsobem pojmenovávání démonů koresponduje i tabu, které se v lidovém jazyce při mluvení o démonech uplatňuje, tj. mluvení

o nich na základě neosobních tvarů: „chodilo“ [něco tu chodilo], „třuklo się“ [něco dělalo rámus], „coś było“ [něco tu bylo] atd. Z tohoto pozadí se vydělují příměji specifikovaná pojmenování „obživlých mrtvol“: *strzyga* [strašidlo, přízrak], *strzygoń* [přízrak], *upiór* [upír], *wampir* [vampír] (která jsou motivována na základě vzhledu: první pojmenování pochází od řeckého výrazu pro sovu, *strix*; pojmenování druhé pochází od *peři*, které měl mít upír v podpaží) a také pojmenování démonických bytostí, které se rodí z „nenormálně“ zesnulých lidí (*poroniec* [duch potraceného dítěte; MB], *topielec* [duch utopeného člověka; MB]) a které podávají informaci o způsobu jejich smrti.

Ve starých slovanských názvech bohů a nadpřirozených bytostí náležejících do vyšší, kultovní úrovně víry odkrývá etymologická analýza zcela odlišný úhel pohledu a přítomnost zcela jiného druhu zkušeností. Konkrétně těch, které jsou spjaty s pozorováním nebe, světla a atmosférických jevů a s jejich následnou mytologickou interpretací (*Perun*, *Svarog*, *Chors* [*Chrs*, *Kros*], *Stribog*), a těch, které odkazují na určitý systém hodnot (*Dadzbog*, *Svantovít*, *Jarovít*, *Rujevít*, *Porevít* [*Borevít*, *Prove*], *Veles*).⁶

V názvech zvířat nalezneme lingvista taková elementární kritéria vnímání, kterými se mohl řídit člověk již v pradávnu. Noah Jonathan Jacobs ve známé knížce s názvem *Naming-day in Eden* [Den udílení jmen v ráji] zaznamenává mj. tato kritéria: místo původu (č. *pekingský palácový psík*, *pekinéz* [pekińczyk]); velikost (č. *velryba* [wieloryb]); způsob výživy (č. *mravenečník* [mrówkojad, tj. dosl. „mravenčožrout“]); charakteristický zvuk (č. *drozd/kvíčala* [kwiczoł], od *kvičet* [kwiczeć]); tvar (č. *kroužkovci* [pierścienice], od *pierścień* [prsten, kroužek]); charakteristický způsob pohybu (pol. *skoczek* [hlodavec rodu Gerbillus, od *skákat*; MB]); barva (pol. */zajac/ szarak* [zajíc polní], *szarak* od *szary* [šedivý]) (Mačkiewicz, 1988, s. 137).

Pojetí úhlu pohledu se vztahuje též k frazeologismům, které daný jazyk obsahuje a které mají obvykle průhlednou vnitřní sémantickou motivaci (Pajdzińska, 1988; 1990). Analýza somatické frazeologie v polských nářečích ukazuje, že téměř 90 % tzv. somatických frazeologizmů je motivováno funkcí příslušných částí těla (*wypuścić coś z ręki* [nevyužít/promeškat např. příležitost atp.]; *rzucac się w oczy* [praštit/uhodit do očí]; *ruszyć głowę* [začít myslet, použít hlavu, namáhat si mozek] atd.) a jen jejich menší část, okolo 10 %, topografií a anatomii (*do góry nogami* [vzhůru nohama]; *szeroki na palec* [na prst široký] atd.) (Krawczyk-Tyrpa, 1987).⁷

Úhly pohledu jsou důležitým činitelem také na úrovni sémantiky slova. Definice spisovného [ogólnopolski] výrazu zornička, tj. *źrenica*, jak ji zaznamenává SJP Dor, zní: „kruhový otvor v duhovce oka, jehož funkce spočívá v regulaci dopadu světelných paprsků na optická nervová zakončení“. Ve struktuře této definice sice nalézáme oba úhly pohledu zpřístupněné metodou onomaziologické analýzy: anatomicko-percepční a funkční (kulturní úhel pohledu v této definici chybí), zároveň zde však nacházíme odkaz na konkrétní typ znalostí o daném předmětu. Jsou to znalosti vědecké (regulační funkce zorničky, to, že oko se skládá také

6 S ohnivým sluncem je spojován *Svaroh*, s hromy a blesky *Perun* (od *prac*, [tj. práť, ve významu bit, mlátit, tlouci; MB]) (Ivanov – Toporov, 1965, s. 12–16; Gieysztor, 1982, s. 129–136), s měsícem *Chors*, (*Chrs*, *Kros*) (Gieysztor, 1982, s. 138; srov. též W. Budziszewska, 1990).

7 Autorka zmíněného článku kromě nejpočetnějších funkčních frazeologizmů (dále však – což by bylo důležité – nerozlišovaných s ohledem na jejich vnímání z individuálního či společenského úhlu pohledu) vyděluje frazeologismy topografické a anatomické, které je podle svého názoru oprávněně chápat jako podkategorii obecnější skupiny percepčních, fyzikálních pojmenování.

ze „zakončení optických nervů“, atd.) a nikoli znalosti (vše)obecné. Obsahové zhuštěnosti uvedené definice neodpovídá také v SJP Dor obsažený příkladový materiál, např. frazeologizmy *strzec jak źrenicy oka* [střežit (něco) jako oko v hlavě], *być dla kogo źrenicą oka/duszy*, tj. „být někomu nebo něčemu tím nejdražším, nejcennějším“, *źrenica wolności*⁸ [„základní kámen svobody“], *źrenica narodów* [„národní poklad/bohatství“]; *zamknąć źrenicę*, tj. „umřít“, *mgnienie źrenicy*, tj. „chvilka, moment, okamžik“ – a neodpovídají jí ani příklady převzaté z příležitostných, obecných [potoczných] ani spisovných [literackich] textů. Tento materiál a také introspekce do naší přirozené jazykové intuice ukazují na důležitost jiného typu znalostí, jež jsou obsaženy ve významu zorničky. Měli bychom pro ni tedy hledat zcela jinou definici, např. takovou: „střední, tmavá, kruhová část oka; kterou považujeme za část nejdůležitější, kterou střežíme a ochraňujeme, protože díky ní můžeme vidět; a na kterou směřujeme náš pohled tehdy, když mluvíme s jinou osobou“. „Denotační“ složka definice (odkaz k předmětu) zůstává v obou případech stejná, liší se jen některé složky „konotační“; akademická definice se např. vyhýbá pojímání zorničky jako „nejcennější“ části oka, ačkoli celá jazyková metaforika je opřena právě o tento hodnotící rys. V rámci svého funkčního pohledu odpírá vědecký přístup zorničce charakter nástroje lidské činnosti vidění. Funkce vidění, které zornička slouží, se tu pojímá mechanicky a depersonalizovaně (zatímco např. v *Panu Tadeaši* „*podrózny toczy zdumione źrenice*“ po *ścianach*...). SJP Dor také zcela postrádá společensko-kulturní informaci, která se týká pohledu do zorniček osoby, s níž mluvíme (která je v materiále spisovné polštiny [j. ogólnopolskim] zakořeněna slaběji než v polštině lidové). Krátce řečeno, zornička získává v závislosti na úhlu pohledu zcela odlišný „portrét“. Je zachycována z různých „perspektiv“. O ní bude řeč ještě na jiném místě tohoto článku. Nyní nejprve doplníme komentář k určitým problémům spojeným s kategorií „úhlu pohledu“.

Úhel pohledu od sebe rozlišuje významy slova přímo tím, že bezprostředně determinuje výběr základu pro definici, a zprostředkovaně tak, že determinuje výběr onomaziologické kategorie i to, jaká konkrétní náplň jí bude přisouzena.¹⁰ Například definice *chrpy* [bławatek], *koukolu* [kąkol] a třežalky [dziurawiec] mohou primárně vycházet ze sémantické kategorie „květina“, „plevel“, „bylina“ anebo nejobecněji – z kategorie „rostlina“. Výběr některé z těchto kategorií závisí na zaujetí určitého úhlu pohledu a má dalekosáhlé důsledky. Závisí na něm, jaké obsahové rysy budou v definujícím členu kandidovat na roli rysů charakteristických

8 Spojení *źrenica wolności* (lat. *pupilla libertatis*, tj. doslova „zornička svobody“) se téměř výlučně užívá v souvislosti s institucí tzv. *libera veto*, tj. procesní zásady, která umožňovala v časech polské šlechtické republiky v 17. a 18. století každému poslanci účastnícímu se zasedání sejmů vetovat jakékoli usnesení, které sejm přijal. V existenci této možnosti byl spatřován klíčový bod pro základ „zlatých šlechtických svobod“ tohoto období (MB).

9 Oba české překlady však jako ekvivalent polského výrazu *źrenice* používají slova *zraky*, *zrak*, srov.: [o pocestném] [i] vešel; couvl, *zraky* ustrnulé točil / kol po stěnách; vždyť v ženské obydlí to vkročil! (Eliška Krásnohorská [1872–1882]); [host] [v]bíhá a lačný *zrak* ty stěny starobylé / něžně si prohlíží jak druhy dávné, milé (Erich Sojka [1969]) (MB).

10 Nevšímáme si zde záměrně případů polysémie, při kterých systémové rozdíly ve významech (především však v denotaci) jednotlivých lexémů způsobují rozdíly v jejich kategorizaci: *kamień* [kámen] – „kus skály...“, „figurka ve hře...“ nebo „jednotka váhy [anglosaská jednotka váhy odpovídající 14 funtům, tj. asi 6,35 kg; MB]“; *kania* [káně] – „pták...“ nebo „druh houby...“ [tj. *czubajka kania* – bedla vysoká; MB]; *kret* [krtek] – „zvíře...“ nebo „stroj [pracující pod zemí; MB]“ atd. Pozornost věnujeme pouze příkladům těch pojmenování, která mají stejnou denotaci, ale odlišné konotace, a to právě s ohledem na různé úhly pohledu a různé – k nim přináležející – kategorizace.

a jakou poznávací kategorií budou reprezentovat. Ve výsledku tedy na výběru kategorie závisí to, jakou „hypotézu týkající se kognitivní struktury daného pojmu nám definice nabídne“ (vyjádření A. Wierzbické, 1985). *Chrupa* (bławatek) kategorizovaná z úhlu pohledu průměrného turistu – milovníka přírody jako „květina“ musí být definována s ohledem na svůj [vzhled], [vůň], [čas kvetení], [místo výskytu], eventuálně s ohledem na svůj [užitek]. Z úhlu pohledu zemědělece-hospodáře musí být ovšem definována jako „plevel“ – a to vzhledem ke svému [místu výskytu], [vzhledu], [škodlivosti lidským záměrům], eventuálně ke [způsobu likvidace]. Z úhlu pohledu přírodovědce musí být chrupa definována ještě jinak – totiž tak, aby definice odpovídala místu chrupy v taxonomickém systému rostlin. Úhel pohledu je tedy, jak vidíme, vydán napospas nárokům různých sfér lidského konání.

Pojem úhlu pohledu tvoří též základ pro stylovou identifikaci různých jazykových variet a žánrových vzorců výpovědi. Jak si povšiml M. Bachtin, „styl zakládá přítomnost autoritativních úhlů pohledu“ (Bachtin, 1970, s. 291); autoritativních, čili společensky stabilních, pro určitou kulturu zásadních a obecně rozpoznatelných. Množství úhlů pohledu zaznamenaných v určitém jazyce (a v tomto důsledku tedy i množství různých jazykových stylů) je měřítkem kulturního bohatství jeho uživatelů. Obecný [potoczny] styl je antropocentrický, je opřený o mnohostranné a subjektivní vidění světa tzv. „prostého člověka“, jemuž jsou „měrou všech věcí“ jeho vrozené životní sklony a potřeby. Odborný [naukowy] styl zužuje vidění jen na vybrané aspekty skutečnosti, racionalizuje a odkonkrétnuje její obraz a spolu s tím eliminuje emoce a hodnocení. A konečně v administrativním [urzędowy] stylu se uplatňuje úhel pohledu racionální, normativní a neosobní (Bartmiński, 1981ab; 1993; Bachtin, 1986).

Antropologicko-jazyková kategorie úhlu pohledu vyžaduje přesnější charakteristiku, a především typologii, která by zohlednila skutečný stav v daném jazyce v určitém stadiu jeho historického vývoje nebo v jeho konkrétní varietě (stylu). Na tomto místě se o nástin takové typologie pokoušet nebudeme; omezíme se na konstatování existence úhlu pohledu percepčního, funkčního a kulturního, a to vždy buď čistě popisného, nebo hodnotícího; intelektuálního, nebo obrazného a popisného, nebo normativního. Samozřejmě, existují mimoto ještě jiné typy, které mohou mít svoje další specifické varianty (srov. Todorov, 1984, s. 50–59; *Rol'* 1998, s. 34–35). Dodejme jen, že jisté úhly pohledu mohou spolu harmonicky spolupracovat, nebo přinejmenším existovat vedle sebe, což může rozhodovat o specifikách různých subjektivních obrazů světa, např. dětského, (vše)obecného nebo lidového.¹¹ O specializaci úhlů pohledu a o minimalizaci jejich různorodosti se naopak snaží jazyk vědy a techniky nebo jazyk úřední.

Jak již bylo řečeno, úhel pohledu je činitelem rozhodujícím o způsobu počáteční kategorizace předmětu¹² a vytváří perspektivu, v níž je nám v rámci určitého jazykového obrazu světa daný

11 Charakteristickým rysem lidového obrazu světa, přinejmenším v té jeho verzi, kterou zpřístupňují dnešní etnolingvistické výzkumy, je jeho vnitřní nespojitost. Např. v textech získaných v roce 1984 od obyvatel středního a staršího věku z několika vsí v okolí městečka Bilgoraje „se vedle sebe vyskytují hlediska z různých epoch a různých kultur...“ (Bartmiński, 1989c, s. 49).

12 Při této příležitosti drobná úvaha na téma objevné studie J. Maćkiewiczové (1988). Autorčin názor, že je to právě jazyk, co přetváří „zakoušený chaos v pojmový řád“, neobstojí před kritikou etnologů či kulturologů, kteří dokazují existenci mimojazykového (předjazykového?) uspořádání světa, na něž jazyk navazuje (Keesing, 1979) nebo které je s tímto mimojazykovým uspořádáním paralelní (Tolstoj, 1984, s. 9).

předmět ukázán.¹³ Přesuňme tedy svou pozornost k tomuto druhému pojmu z titulu našeho článku.

Na začátku byl tento pojem charakterizován jako soubor vlastností sémantické struktury slov. Chceme-li nyní tuto charakteristiku dále zpřesnit, můžeme dodat, že jde zaprvé o soubor „aspektů“ (různých „stran“) určitého předmětu, které jsou mluvčími brány v úvahu v určitém pořádku, jenž není náhodný, a které tím, že se spojují do svébytných konfigurací, tvoří jedinečný profil daného pojmu. A zadruhé, že jde o určité obsahové náplně, které jsou přisuzovány jednotlivým aspektům konkrétního předmětu tehdy, když předmět vnímáme právě z té „strany“, již chceme konkrétní obsahovou náplň přisoudit. Dobrým příkladem pro objasnění toho, co máme na mysli, užíváme-li termínu perspektiva, by bylo slovo „vzhled“ ve významu užívaném v kontextech typu „*vzhledem k* počtu obyvatel (aspekt, „strana“) jde o jednu z nejlidnatějších zemí světa“ (obsahová náplň), „*vzhledem k* současné politické situaci (aspekt, „strana“) jde sice o dílo zajímavé, ale umělecky slabé“ (obsahová náplň), „*vzhledem k* morálce, pracovním úspěchům nebo inteligenci jde o člověka naprosto bezvýznamného“ atd. Perspektiva zde vystupuje jako celkový výsledek přístupu k předmětu *vzhledem k* jeho různým, doplňujícím se aspektům.

Na základě analytických procedur bych chtěl komentovaný pojem perspektivy spojit s takovým způsobem definování slovníkových jednotek, který spočívá jednak v odкрыtí a popisu konkrétních obsahových náplní příslušejících jednotlivým aspektům (kategoriím, „fasetám“), a jednak v zaznamenání počtu členů a jejich ustáleného pořádku, a tedy v popisu komplexní struktury obsahových náplní těchto „faset“,¹⁴ jež jsou determinovány kulturním a jazykovým viděním předmětu. V rámci takového přístupu samozřejmě závisí viděná perspektiva na úhlu pohledu; zároveň se však v rámci téže „perspektivy“ mohou vyskytnout různé úhly pohledu.

Je samozřejmé, že v každém případě je nutné počítat s těmi aspekty (fasetami) předmětu, které jsou pro uživatele jazyka důležité, tzn. s těmi, které tvoří objektivně (tj. společensky) zachycenou, vnitřně spojitou strukturu daného pojmu. Právě tyto aspekty – jako kulturně a jazykově významné – by měly být systematicky zohledňovány v slovníkových definicích. Běžná lexikografická praxe však před tímto nárokem neobstojí. Upozornil jsem na to při komentování definice *zorničky*. Vraťme se k tomuto tématu prostřednictvím jiného příkladu nyní ještě jednou. V SJP Dor je *gwiazda* [gwiazda] definována jako „zářící nebeské těleso složené z plynů, svou stavbou podobné našemu Slunci“. Ve znalostech běžného uživatele polštiny bychom však nejenže nenalezli přesnější informace o tom, z čeho je složena hvězda a jaká je její vnitřní stavba (což je informace velmi úzce odborná), ale dokonce v ní zcela chybí i tyto samotné otázky (a tedy aspekty) „z čeho je hvězda složena“ a „jakou má vnitřní stavbu“. Chceme-li nahradit scientistický model definice jiným modelem, který by byl opřen nejen o (vše)obecné znalosti o světě, ale také o (vše)obecnou strukturaci takových znalostí (srov.

13 Sémantický popis snažící se o obsahovou i strukturální adekvátnost vzhledem ke společenskému nazírání předmětu může být chápán jako fragment širšího programu „subjektivní rekonstrukce“ kultury (srov. Burszta, 1986, s. 97–127).

14 Pojem fasety se ve vědeckém diskurzu používá ve významu „podkategorie“, tj. ve významu „skupina rysů, které odpovídají nějaké společné charakteristice a které označují např. ‚druh materiálu‘, ‚druh činnosti‘ atd. Fasety mohou být pořádky do kategorií“ (STIN, 1979, s. 45). Termín „faseta“ užívají sémantici (např. Wierzbicka, 1985, s. 54–56n) jako název pro stejnorodé soubory určitých obsahových náplní, jež jsou připisovány definovanému předmětu.

Bartmiński, 1980; 1984; 1988a; Wierzbicka, 1985), měli bychom v definici *hvězdy* zaznamenat i takové „aspekty“, jako jsou její [vzhled] a eventuálně [početnost], [místo] a [doba viditelnosti], [vnější projevy]. Obsahová náplň těchto aspektů by měla odpovídat nikoli scientistickému, ale (vše)obecnému, neučenému úhlu pohledu, a měla by tedy zohledňovat např. také to, jaké pověry jsou s předmětem spojeny. Adekvátní definice přihlížející k (vše)obecnému jazykovému povědomí (již nazývám „definici kognitivní“) by tedy mohla znít např. takto: *hvězda* – „jeden z mnoha četných, v noci viditelných malých zdrojů světla na nebi, který je spolu se ostatními zdroji spojován do svébytných útvarů, kterým říkáme *souhvězdí* [gwiazdozbiory]; o kterých říkáme, že *svítí* [świeca], že *se třpytí* [mrugają, tj. doslova „blikají, mrkají“], *blyští* [migoczą, tj. dosl. „mihotají“], že *planou* [zapalają się], *hasnou* [gasną] a *padají* [padają]...“. V definici lidové by bylo přinejmenším ještě třeba dodat „a o kterých se věří, že provázejí člověka od narození až do smrti a že na základě jejich postavení a posunů lze předpovídat osud (srov. definici J. Chodukiewiczze w SLSJ, 1980, s. 74–76, a článek S. Niebrzegowské, 1990).

Autor těchto řádků předložil návrh, aby byla v definicích věnována pozornost vnitřní sémantické kategorizaci vět použitých k definování, a to za účelem popisu jazykových stereotypů (SLSJ, 1980). Praktické náplně se této myšlenke dostává od roku 1979 v diplomových pracích, které vznikají v rámci lublinského etnolingvistického semináře (seznam autorů a témat viz Bartmiński, 1988b, s. 32–33). Stejná myšlenka je též východiskem pro záměr vytvořit slovník názvů hodnot v polštině (srov. Bartmiński, 1987; 1989c). Tato idea se v poslední době též často objevuje v novějších sémantických pracích hlásících se ke kognitivismu. Hovoří se o tom, že dobře vystavená definice by měla obsahovat data systematicky uspořádaná s ohledem na materiál, funkci a strukturu (E. Moravcsik, 1981). Upozorňuje se na určitá významová schémata, na jejichž základě lze uchopit to, co všichni vědí (ačkoli o tom nemusí mluvit). V případě zvířat jde např. o schémata složená z takových obsahových náplní, jako je připsání charakteristického znaku nějakému zvířeti [atrybucja] (tj. *každý pes má ocas*), připsání toho, co zvíře dělá (tj. *vrčí, kouše, štěká*), vztahu zvířete k jiným skutečnostem (tzn. *je podobný vlkovi, je větší než kočka*), jeho hodnocení (tzn. *je věrný, nebezpečný...*) atd. (Tyler, 1978, cit. podle Wierzbicka, 1985, s. 208–210). Vychází se z různých modelů vnitřní strukturace významu [rubrykacja] pro různé typy slovníkových jednotek, např. pro osoby (jazyková charakteristika, vykonávaná činnost, nápadné vlastnosti...), pro démonické bytosti (název, vzhled, původ a schopnost/způsob proměny, místo výskytu, čas výskytu, co dělají), pro rostliny (název, pověry a legendy s nimi spjaté, způsoby grafického zachycování), pro zvířata (názvy, pověry a legendy o jejich původu, proměny jejich démonické funkce, varování, ochranné rituály, jim zasvěcené dny a místa, masky a převleky při obřadech, využití v lékařství), pro předměty (názvy, jejich podrobnější popis) nebo pro události (název, čas a místo, účastníci, nástroje a objekty v nich vystupující, motivace a sémantika, verbální složky činnosti) (Tolstoj, 1984).¹⁵

Nejkomplexněji rozpracovala tuto metodu definování lexikálních jednotek A. Wierzbická (1984; 1985), a to jak na úrovni teoretické, tak i na úrovni praktické, např. v řadě definic

15 Pro slovanské mytologické bytosti bylo dokonce předloženo schéma popisu v podobě velmi podrobné ankety, složené z 16 hlavních bodů s mnoha pododíly (*Schema* 1989).

umělých lidských výtvorů, v definicích zvířat, ptáků atp. Jako příklad uvedme např. fragment definice lexikální jednotky *cats* [kočky]:

[KATEGORIE]	druh zvířete
[PROSTŘEDÍ]	žijí s lidmi nebo v blízkosti jejich domovů [...]
[VELIKOST]	jsou tak malé, že je možné vzít je do ruky [...]
[VZHLED]	mají hebkou srst, kulatou hlavu, špičaté uši [...]
[ZPŮSOB CHOVÁNÍ]	jsou čistotné, lížou své tělo [...]
[VZTAH K ČLOVĚKU]	pro člověka jsou užitečné, protože chytají a zabíjejí malé škodlivé tvory určitého druhu [...]

Pro ptáky zavádí A. Wierzbická definiční schéma složené z následujících faset (aspektů): [KATEGORIE], [PROSTŘEDÍ], [VZHLED], [ZPŮSOB CHOVÁNÍ], [VELIKOST], [VZTAH K ČLOVĚKU]. Pro lidské výtvořiny, jako jsou *šálek* [filizanka] či *hrníček* [kubek] pak zavádí schéma: [KATEGORIE], [ÚČEL], [MATERIÁL], [TVAR], [ROZMĚRY]. Pořadí faset – jak zdůrazňuje – není libovolné, ale vyplývá naopak z vnitřní logiky pojmu (např. tvar šálku i hrníčku vyplývá z účelů, pro něž jsou oba předměty vyrobeny), a proto je definiční schéma zároveň hypotézou týkající se kognitivní struktury daného pojmu. V jazyce existují celé skupiny pojmů, k jejichž definování je potřeba stejných definičních schémat. Důležitým prvkem stavby definic A. Wierzbické je rozlišování esenciálních rysů předmětu (ty jsou uvedeny formulí: „IMAGINING THINGS OF THIS KIND PEOPLE WOULD SAY THESE THINGS ABOUT THEM“ – „kdyby si lidé představili věci tohoto druhu, řekli by o nich“) a jejich rysů neesenciálních (uvedených formulí: „IMAGINING THINGS OF THE (sic!) THIS KIND PEOPLE COULD SAY THESE THINGS ABOUT THEM“ – „kdyby si lidé představili věci tohoto druhu, mohli by o nich říci“) (Wierzbicka, 1985, s. 32n).

Závažným, ale nesnadno řešitelným problémem fasetového popisu je to, jak vydělovat jednotlivé fasety (aspekty) a jak je nazývat. Počáteční myšlenka (Bartmiński, 1980, s. 21) na využití tradičních aristotelovských ontologických kategorií, jako jsou substance (podstata), kvantita, kvalita, vztah, místo (kde?), čas (kdy?), poloha, činnost, trpnost a umístění, narazila na jisté překážky. Mezi jinými jde např. o nebezpečí, že při využití těchto kategorií přestane být popis kulturně relevantní (Bogusławski, 1988, s. 14–15). Kdybychom totiž k popisu použili tyto kategorie, byla by zásadním způsobem narušena zásada subjektivní adekvátnosti kognitivní definice, která byla chápána od počátku jako zásadní, a byla proto velmi rozhodně požadována.¹⁶ Ve svých pracích se pro takovouto přirozenou, subjektivní adekvátní kategorizaci rozhodně vyslovila také A. Wierzbická. Přesto se zdá, že právě tyto tradiční aristotelovské kategorie nejsou jen výsledkem apriorních spekulací, ale výsledkem „zkoumání vztahu prostého člověka ke světu, který jej obklopuje“ (Jodłowski, 1971, s. 14), a proto si – přinejmenším s ohledem na to, co je důležité v kontextu komentované problematiky – zaslouží pozornost.

16 „Nesnažíme se o originalitu. Naopak – za nejlépe odpovídající kategorizaci je třeba uznat tu nejbánálnější, tj. takovou, která se bude co nejvíce přibližovat zkušenostem, způsobu vnímání a intuici „prostého, obyčejného člověka“ (Bartmiński, 1980a, s. 21).

Všechny dosavadní úvahy týkající se úhlu pohledu a perspektivy směřují k ilustraci jejich významu pro zkoumání jazykového obrazu světa. Tento obraz plně závisí na probíraných jazykově-kulturních činitelích. Konkrétní výzkumy by tedy měly směřovat k odkrývání způsobu konceptualizace světa a k rekonstrukci formálních, sémantických a pragmatických indikátorů konkrétního způsobu této konceptualizace, které jsou zachyceny v jazykovém materiálu; na tomto základě by pak mělo dojít jednak k rekonstrukci jazykového obrazu člověka, a jednak k rekonstrukci jazykového obrazu světa. Splnění těchto cílů požadujeme od slovníku lidových jazykových stereotypů a od slovníku polských názvů hodnot. Dílčí realizace tohoto záměru je možné nalézt i v některých pracích obsažených v tomto souboru.¹⁷

Dodatek

Podívejme se v závěru s ohledem na to, co nás zde zajímá, na zajímavou studii R. Tokarského (viz Tokarski, 1990) týkající se pojmenování „dobrých“ a „špatných“ lidí. Autora zajímalo, odkud jazyk čerpá materiál ke tvoření takových pojmenování a jaké výchozí konotace rozhodovaly o možnosti jejich hodnotícího použití. Došel k výsledku, že hodnocení lidí zaznamenané v metaforice současné obecné [potoczne] polštiny se opírá o opozici „náš/svůj“ – „cizí“. Na pozitivní pól je vždy umístěno to, co je „naše“, „lidské“, „evropské“, „křesťanské“, „rytířské“; na pól negativní pak to, co je „cizí“, „ne-lidské“ (zvířecí), „mimoevropské“, „ne-křesťanské“, „ne-mužské“ (ženské). Na shromážděný materiál se však lze podívat i jiným způsobem. V takovém případě je možné položit si otázku, jaké úhly pohledu a jaké aspekty (jaké „perspektivy“) lze v těchto hodnotících názvech osob odhalit. Můžeme si tedy položit otázku, z jakých faset jsou vystavěny obrazy „dobrých“ a z jakých obrazy „špatných“ lidí.

Názvy lidí shromážděné v Tokarské práci hodnotí člověka – nezávisle na svém původu – vzhledem k obecně chápanému [MORÁLNÍMU POSTOJI], a to buď pozitivně *kryształ* [krystal; pevný, čestný, morálně zásadový člověk],¹⁸ nebo – a to především – negativně: *antychryst* [antikrist; zlý, nepoctivý člověk], *diabeł* [ďábel; nesnesitelný, protivný, zlý nebo nebezpečný člověk], *belzebub* [belzebub; nesnesitelný, protivný, zlý nebo nebezpečný člověk], *szatan* [satan; velmi neposedné, neposlušné dítě; velmi schopný, šikovný a odvážný člověk]; *hiena* [hyena; bezohledný člověk lhostejný k neštěstí druhých], *szakal* [šakal; člověk zneužívající neštěstí druhých k vlastnímu prospěchu], *padalec* [slepýš; člověk vzbuzující svým podlým, nečestným chováním odpor], *gnida* [hnida; falešný, lstivý, záłudný, zlostný člověk], *menda* [veš; morálně odpudivý člověk]; *ścierwo* [mršina; nemorální člověk], *zgnilizna* [shnilotina; morálně zkažený člověk], *szmielec* [kovový odpad, staré železo; morálně zpustlý, odpadlý člověk], *galgan* [kus hadru; darebák, ničema], *tachman* [kus hadru; (lidská) troska], *ścierka* [kuchyňský hadr; coura], *szmata* [hadr; člověk slabého charakteru, zbavený jakékoli

17 Tj. v knize BARTMIŃSKI, J. (2009): *Językowe podstawy obrazu świata* [Jazykové základy obrazu světa]. Lublin: Wydawnictwo UMCS (MB).

18 Ve všech těchto příkladech rezignuji na podání funkčně ekvivalentních českých významových protějšků a v hranatých závorkách vždy uvádím nejprve – pokud je polské slovo užíváno pro daný význam přeneseně – jeho doslovný překlad; za ním po středníku naznačuji – s důležitou pomocí Polsko-českého slovníku K. Olivy (1994) a internetového výkladového slovníku jazyka polskiego PWN (www.pwn.pl) – významovou charakteristiku daného slova. Tam, kde považuji význam za zřejmý, uvádím jen doslovný překlad (MB).

důstojnosti, prostitutka]; *męć* [kal, nečistota; člověk ze společensky deklasované vrstvy], *hycel* [ras; lump, ničema, pacholek].

Pozornost přitahuje dominující pozice hodnocení vzhledem k [CHOVÁNÍ VE SPOLEČNOSTI], tj. způsob chování člověka vůči jiným lidem. Odtud jsou dále různými způsoby vydělitelná pojmenování jako:

– *beton* [beton; konzervativní člověk odmítající jakékoli změny], *kapral* [kaprál; hrubián], *karbowy* [dráb, dohlížitel na vykonávání robotních povinností poddaných; hrubý, rozkazovačný, ukřičený člověk], *ekonom* [dráb, dohlížitel na vykonávání robotních povinností poddaných; hrubý, rozkazovačný, ukřičený člověk], *kat* [kat; člověk, který s ostatními zachází nelidsky, krutě], *oprawca* [vrah, kat; člověk, který s ostatními zachází velmi chladnou krutostí]; *rzeźnik* [řezník; velmi krutý člověk], *pirat* [pirát], *kacyk* [bezohledný provinční úředník zneužívající svěřenou moc], *kanibal* [kanibal; ukrutný, zlý člověk], *potwór* [nestvůra, zrůda; zvrhlý, bezcitný člověk], *wampir* [upír; člověk, který žije a obohacuje se zcela bezohledně na úkor druhých] [„krutost“];

– *blazen* [klaun, šašek; člověk, který není schopen se chovat vážně, který si sám ze sebe dělá legraci, který je pro okolí směšný – naivní, směšný hlupák], *klown* [klaun; šašek], *komediant* [komediant], *iluzjonista* [iluzionista; člověk, který okolí oklamává tak šikovně, že je obtížné jej při tom přistihnout], *kabotyn* [vypočítavý člověk], *kuglarz* [kejklír; člověk, který svou šikovností a mazaností tahá ostatní za nos], *bufon* [domýšlivý, nafoukaný hloupý člověk], *jezuita* [jezovita; chytrý, mazaný, licoměrný, pokrytecký, falešný člověk, intrikán], *żigolak* [gigolo] [„neserióznost, nedostatek vážnosti“];

– *jastrząb* [jestřáb; agresivní, konfliktní člověk, zejm. politik], *kogut* [kohout; konflikty vyvolávající člověk], *sep* [sup] [„agresivita“];

– *pacholek* [pacholek; člověk, který někomu poddaně slouží, přísluhovač], *najmity* [zast. námezdný dělník; zaprodanec], *kramarz* [kramář; člověk, který pro zisk obětuje cokoliv], *handlarz* [drobný obchodník, kupec; člověk zajišťující si zisk nepoctivě] [„prodejnost“];

– *piesek* [malý pes; úslužný člověk, který si někoho poníženě předchází], *świnia* [svině; člověk, který někomu způsobil křivdu], *kret* [krtek; člověk, který tajně, za zády někomu škodí] [„lstivá, úskočná služebnost“];

– *zgaga* [žáha; nepřijemný, protivný člověk vyhledávající spory], *zołza* [nepřijemná, protivná, hádavá žena,], *przekupka* [drobná obchodnice; protivná hádavá žena nebo žena, která často a dlouho hlasitě mluví], *hetera* [hetéra; protivná, hádavá žena] [„protivnost, hádavost“];

– *pomazaniec* [pomazaný, vladař; povýšený člověk, povýšenec], *ksiąź* [kníže; povýšený člověk], *kapłan* [kněz; povýšený člověk] [„povýšenost“];

– *plaz* [plaz; podlézavý člověk vzbuzující svým chováním odpor], *bazyliśek* [bazilišek; zlý, záłudný člověk], *gad* [ještěř, had; falešný, zlý člověk], *źmija* [zmije; zlý, úskočný, záłudný

člověk], *wąz* [had; chytrý, úskočný, lstivý, zlý člověk], *jaszczurka* [ještěrka; zlý, falešný, pokrytecký, licoměrný člověk] [„faleš“];

– *chorągiewka* [korouhvička; člověk často a snadno měnící své názory, zájmy a sympatie], *kameleon* [chameleon; člověk často a snadno měnící své názory, zájmy a sympatie] [„nestálost“];

– *stonka* [mandelinka; hlučný, okolo sebe všechno ničící člověk, zejm. turista], *szarańcza* [saranče; obtížný, těžko snesitelný člověk] [„obtížnost pro okolí“].

Dále je třeba započítat [AKTIVITU/PASIVITU], také především v jejím společenském rozměru: *król* [král; finanční magnát v určité hospodářské oblasti, zbohatlík, mafián], *apostoł* [apoštol; nadšený propagátor určité myšlenky], *siewca* [ten, kdo seje (zrní); organizátor, propagátor, šířitel, rozsévач určité myšlenky], *rycerz* [rytíř; džentlmen], *reżyser* [režisér; člověk, který organizuje nějakou událost a dohlíží na její průběh], *sternik* [kormidelník; lodivod], *impresario* [organizátor]; *manekin* [manekýn; člověk bez vůle, pasivní, „mouchy snězte si mě“], *pajac* [panenka, loutka; lehkovážný, neseriózní člověk], *kukła* [panák, figurína; neiniciativní, snadno manipulovatelný člověk, loutka], *robot* [robot], *maszyna* [stroj; člověk, který něco dělá automaticky, zautomatizovaně], *mięczak* [měkkýš; bezcharakterní, slabý člověk, kterého lze snadno svést na špatnou cestu], *kelner* [číšník; přehnaně úslužný člověk];

[POSTAVENÍ V KOLEKTIVU]: *potentat* [člověk s velkým vlivem], *purpurat* [kardinál; vážený člověk s vlivem]; *ciura* [bezvýznamný člověk bez postavení], *trybik* [malá součástka ve stroji; podrížený nevýznamný člověk spolehlivě zastávající podřadnou a neváženou, ale důležitou práci], *pionek* [kámen v deskové hře, figurka; trpný vykonavatel cizích rozkazů bez vlivu na běh událostí], *zero* [0; nula], *proch* [prach; člověk jako před Bohem a vesmírem bezvýznamná bytost], *plotka* [plotice, plotička; bezvýznamná osoba];

[FYZICKÁ ZDATNOST/NEZDATNOST]: *akrobata* [akrobat; člověk velmi šikovný a obratný při činnostech spjatých s rizikem]; *ofiara* [oběť; nešikovný, neobratný nebo bezradný člověk], *słoń* [slon; tlustý, nemotorně a neohrabaně se pohybující člověk], *koczkodan* [kočkodan; špinavý, divně oblečený nebo divně učesaný člověk], *manekin* [manekýn; člověk bez vůle, pasivní, „mouchy snězte si mě“], *kukła* [panák, figurína; neiniciativní, snadno manipulovatelný člověk, loutka], *niedźwiedz* [medvěd; nemotorný, neohrabaný, nešikovný člověk], *kobyła* [kobyly; velká, tlustá, statná žena]; *lew* [lev; statečný člověk], *tur* [tur; statný, silný muž], *byk* [býk; velký, silný muž];

[DUŠEVNÍ SCHOPNOSTI]: *encyklopedia* [encyklopedie; člověk, který „všechno“ ví, vševěd]; *cymbał* [hlupák], *bęben* [buben; malé dítě, dítěti], *trąba* [trubka; neenergický, bezradný člověk], *duda* [hlupák, trouba]; *gęś* [husa; naivní, hloupá žena], *cielę* [tele; někdo nešikovný, tupý, přihloupý], *baran* [beran; hlupák], *dudek* [dudek; hlupák], *gawron* [havran; trouba, hlupák, nemešlo], *cap* [beran nebo kozel; obvykle starý, hloupý, sprostý muž, neslušný k ženám], *osioł* [osel; hloupý nebo tvrdohlavý člověk], *bałwan* [sněhulák; hloupý, omezený

člověk], *lalka* [panenka, loutka; nafintěná, hezká, ale hloupá a omezená žena, slečinka; nastrojený, omezený muž, panák], *robot* [robot]; *analfabeta* [analfabet];

[SCHOPNOST SI V ŽIVOTĚ PORADIT]: *jelen* [jelen; muž, který se nechá snadno oklamat, zejména ženou, paroháč], *ofiara* [obět; nešikovný, neobratný nebo bezradný člověk], *chomik* [křeček; člověk, který hromadí zbytečné a nepotřebné věci], *fujara* [bezradný, naivní, pomalý, loudavý, nešikovný člověk], *trąba* [trubka; neenergický, bezradný člověk], *duda* [hlupák, trouba], *cymbał* [hlupák];

[SPOLEČENSKÉ CHOVÁNÍ]: *jaskiniowiec* [nekulturní, nevzdělaný, nespolečenský člověk], *tryglodyta* [neotesanec, hrubý, nespolečenský člověk], *cep* [neotesaný, neurvalý hlupák], *chomąt* [chomout; neobratný, neotesaný, zvláště venkovský člověk], *żłób* [žlab, koryto; vulgární, hrubý, hloupý člověk].

K méně exponovaným¹⁹ patří aspekty jako: [VNĚJŠÍ VZHLED]: *liliput* [liliput; člověk velmi malého vzrůstu], *karzeł* [trpaslík, skřet; člověk velmi malého vzrůstu], *pigmej* [pigmej; člověk malého vzrůstu], *pokurcz* [ošklivý člověk nehezké, nesouměrné postavy], *kościołtrup* [kostura; velmi hubený, zbědovaný člověk], *lalka* [panenka, loutka; nafintěná, hezká, ale hloupá a omezená žena, slečinka; nastrojený, omezený, hloupý muž, panák], *pałuba* [vosková figurka; ošklivá, stará žena shrbené, ošklivé postavy], *ropucha* [ropucha; starší, ošklivá, tlustá žena], *szczurek* [malá krysa; člověk s útlou, úzkou tváří nebo někdo velmi drobný, hubený];

[VZTAH K PRÁCI]: *wół* [vůl; velmi těžce pracující člověk, dřič], *mrówka* [mravenec; velice pilný, pracovitý a vytrvalý člověk], *pszczoła* [včela; pilný, pracovitý člověk], *truteń* [trubec; líný člověk, který nechce pracovat a žije na cizí účet];

[CITLIVOST]: *kociak* [kočička; mladá, pěkná, koketně vypadající a koketně se chovající žena], *mimoza* [mimóza; velmi jemný, přehnaně citlivý a vnímavý člověk, zejm. žena, citlivka], *jagnię* [jehně; mírný, krotký, pokorný člověk], *owieczka* [ovečka; mírný, krotký, pokorný člověk], *baranek* [beránek; mírný, krotký, pokorný člověk];

[MATERIÁLNÍ SITUACE]: *parias* [pária; opovrhovaný, vykořisťovaný a v neustálé nouzi žijící člověk].

Po vymezení tohoto „inventáře aspektů“ se objevuje možnost zkoumat vztahy mezi jednotlivými aspekty tak, jak je obsahuje a zpřístupňuje samotný jazyk. Z uvedeného materiálu je na první pohled zřejmé, že existují určité implikace spočívající v tom, že předmětům s rysem x

19 Závěry týkající se hodnotové pozice aspektů ve (vše)obecném axiologickém systému zde můžeme formulovat jen velice opatrně; materiál R. Tokarského je totiž jen malou částí názvů osob. Těch je v každém jazyku velmi mnoho, a to jak expresivních, tak i neutrálně popisných (srov. *Rol'* 1988, s. 126n). Kdybychom chtěli analyzovat jednotlivé výrazy, bylo by pro celostní statistické zpracování materiálu nezbytné zohlednit jejich významy komplexně (např. výraz *robot*, tj. „někdo nemyslíci, hostejný, trpný“, by měl být pro statistiku brán v úvahu dvakrát, a to v rámci kategorie [AKTIVITA/PASIVITA] i v rámci kategorie [DUŠEVNÍ SCHOPNOSTI]).

je pravidelně také připisován rys *y*. Výrazná je povšechná tendence obecné polštiny k tomu, aby to, co je v materiálním smyslu hodnoceno negativně, bylo negativně hodnoceno i morálně.²⁰

20 Až po napsání tohoto článku jsem měl příležitost seznámit se s prací R. Tokarského (1992) s názvem *Czy człowiek jest istotą dobrą? Wartościowanie w metaforach językowych* [Je člověk dobré stvoření? Hodnocení člověka v jazykových metaforách] (vytištěnou ve druhém díle *Studiów o tropach* [Studii o tropech] v redakci T. Dobrzyńské), v níž autor analyzuje pojmenování osob podobným způsobem, který jsme se snažili navrhnout v tomto článku. Když však Tokarski rekonstruuje pozitivní „model člověka“ (všechny odchylky od něj jsou odsuzovány), nepoužívá pojmu sémantická kategorie ([POSTOJ], [CHOVÁNÍ], [VZHLED] atp.) a ani – co se týče způsobu tvorby definice – jemu odpovídající pojem fasety, což jsou velmi důležité nástroje mé sémantické analýzy.

Literatura:

ADAMOWSKI, Jan – ŹURAW, Grażyna (1979): Tradycyjne nazewnictwo gatunkowe folkloru wierszowanego. *Literatura ludowa*, 4–6, s. 25–33.

BACHTIN, Michail (1970): *Problemy poetyki Dostojewskiego*. Warszawa: PIW.

BACHTIN, Michail (1986): *Estetyka twórczości słownej*. Warszawa: PIW.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1980): Założenia teoretyczne słownika. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 7–36.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1981a): Derywacja stylu. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Pojęcie derywacji w lingwistyce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 31–54.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1981b): Odmiany a style języka. In: Stanisław Gajda (ed.), *Wariancja w języku*. Opole: WSP, s. 11–16.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1984): Definicja leksykograficzna a opis języka. In: Kazimierz Polański (ed.), *Słownictwo w opisie języka*. Katowice: UŚ, s. 9–21.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1987): «Ojczyzna». Projekt fragmentu hasła do słownika aksjologicznego. In: Andrzej Bogusławski – Krzysztof Byrski – Zbigniew Lewicki (eds.), *Co badania filologiczne mówią o wartościach?*, t. 2. Warszawa: UW, s. 133–182.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1988a): Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–185.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1988b): Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne. *Etnolingwistyka*, 1, s. 11–34.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1989a): Streszczenie: La collection dans la structure thématique du texte oral. Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego. In: Maciej Abramowicz – Jerzy Bartmiński (eds.), *Tekst ustny – texte oral*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 77–102.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1989b): Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego. In: Jerzy Bartmiński – Jadwiga Puzynina (eds.), *Język a Kultura*, t. 2, *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*. Wrocław, s. 293–312.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1989c): Językowe sposoby porządkowania świata. Uwagi na marginesie biłgorajskich relacji o kosmosie. *Etnolingwistyka*, 2, s. 49–58.

BARTMIŃSKI, Jerzy (1993): Styl potoczny. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*. Wrocław: Wiedza o Kulturze, s. 115–134.

BARTMIŃSKI, Jerzy – TOKARSKI, Ryszard (1986): Językowy obraz świata a spójność tekstu. In: Tereza Dobrzyńska (ed.), *Teoria tekstu. Zbiór studiów*. Wrocław: ZNiO, s. 65–81.

BOGUSŁAWSKI, Andrzej (1988): *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*. Wrocław: ZNiO.

BUDZISZEWSKA, Wanda (1990): Dwie kulturowe nazwy księżycy u Słowian. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 223–230.

BURSZTA, Wojciech (1986): *Język a kultura w myśli etnologicznej*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

ESRJ – VASMER, Max (1986–1987): *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka, perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačova, t. 1–4*. Moskwa: Progress.

EWoJP – URBAŃCZYK, Stanisław (ed.) (1978): *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław: ZNiO.

GIEYSZTOR, Aleksander (1982): *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

GRZEGORCZYKOWA, Renata (1990): Pojęcie językowego obrazu świata. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 41–49.

IVANOV, Vjačeslav Vsevolodovič – TOPOROV, Vladimir Nikolajewič (1965): *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskije sistemy*. Moskwa: Izdatel'stvo Nauka.

JODŁOWSKI, Stanisław (1971): *Studia nad częściami mowy*. Warszawa: PWN.

JOS – BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.) (1990): *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

KEESING, Roger M. (1979): Linguistic knowledge and cultural knowledge: some doubts and speculations. *American Anthropologist*, 81, s. 14–36.

Konotacja – BARTMIŃSKI, Jerzy (1988) (ed.): *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

KRAWCZYK-TYRPA, Anna (1987): *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*. Wrocław: ZNiO.

MAĆKIEWICZ, Jolanta (1988): Świat widziany poprzez język. *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*, 30, s. 131–150.

MORAVCSIK, Julius (1981): How do words get their meaning. *The Journal of Philosophy*, XXVIII, s. 5–24.

NIEBRZEGOWSKA, Stanisława (1990): Gwiazdy w ludowym językowym obrazie świata. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 147–166.

OLIVA, Karel (1994): *Polsko-český slovník. I. díl A–Ó. II. díl P–Ž*. Praha: Academia.

PAJDZIŃSKA, Anna (1988): Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 67–82.

PAJDZIŃSKA, Anna (1990): Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 87–108.

POPOWSKA-TABORSKA, Hanna (1990): Językowe wykładniki opozycji swoi-obcy w procesie tworzenia etnicznej tożsamości. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 61–68.

Rol' 1988 – SEREBRENNIKOV, B. A. (ed.) (1988): *Rol' človečeskogo faktora v jazyke. Jazyk i kartina mira*. Moskva.

Schema 1989 – VINOGRADOVA, L. N. – GURA, A. V. – KABAKOVA, V. I. – TERNOVSKAJA, A. O. – TOLSTAJA, S. M. – USAČEVA, V. V. (1989): Schema opisanija mifologičeskich personažej. *Materijaly k VI Meždunarodnomu kongresu po izučeniju stran jugo-vostočnoj Jevropy*. Sofia 30 VIII 89 – 6 IX 89. Moskva, s. 78–85.

SEKUŁOWA, Kazimiera (1987): Chłopski punkt widzenia. In: Stanisław Weremczuk (ed.), *Ojczyzna. Antologia współczesnej poezji ludowej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, s. 186.

SJPDor – DOROSZEWSKI, Witold (ed.) (1958–1969): *Słownik języka polskiego PAN, t. 1–11*. Warszawa: PWN.

SLSJ – BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.) (1980): *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

STIN – DEMBOWSKA, Maria (ed.) (1979): *Słownik terminologiczny informacji naukowej*. Wrocław: ZNiO.

TODOROV, Tzvetan (1984): *Poetyka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

TOKARSKI, Ryszard (1990): Językowy obraz świata w metaforach potocznych. In: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 69–86.

TOKARSKI, Ryszard (1992): Czy człowiek jest istotą dobrą? Wartościowanie w metaforach językowych. In: Tereza Dobrzyńska (ed.), *Studia o tropach, t. II*. Wrocław: ZNiO, s. 69–81.

TOLSTOJ, Nikita Iljič (ed.) (1984): *Etnolingwističeskij slovar' slawjanskich drevnostej. Projekt slovnika. Predvaritel'nyje materijaly*. Moskva.

TYLER, Stephen (1978): *The Said and the Unsaid*. New York: Academic Press.

WIERZBICKA, Anna (1984): Apples are not 'kind of fruit'. The semantics of human categorization. *American Ethnologist*, 11 (2), s. 313–328.

WIERZBICKA, Anna (1985): *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma Publishers.